

BİR KIRGIZ DESTANI: MENDİRMAN

A Kyrgyz Epic: Mendirman

Ali Özgün ÖZTÜRK*

ÖZET

Kırgız Türkleri zengin bir destan geleneğine sahiptir. Kırgız destanları hacimlerine göre küçük ve büyük destanlar; konularına göre de sosyal ve kahramanlık destanları olarak sınıflandırılırlar. Bu çalışmada Kırgızların küçük destanlarından biri olan Mendirman destanının yazıya geçirilişi, nüshaları ve destanla ilgili yapılan çalışmalar hakkında bilgi verilecektir. Ayrıca, Mendirman destanının özeti de verilecektir.

Anahtar Kelimeler

Mendirman, Destan, Kırgız Destanları, Kırgız Türkçesi.

ABSTRACT

Kyrgyz Turks have a rich epic tradition. Kyrgyz epics are classified in their volume as short and large; and in terms of subject as social and heroic epics. Here in this paper one of the Kyrgyz short manuscripted epics, Mendirman is studied and the original epic is summarized.

Key Words

Mendirman, Epic, Kyrgyz Epic, Kyrgyz Turkish

Kırgızlar, dünyanın en hacimli destan kabul edilen Manas'ı da içine alan köklü bir sözlü edebiyat geleneğine sahiptirler. Bu eserlerdeki malzemelere dayanarak Kırgızların kültür ve geleneklerini tanıyabiliriz. Kırgızların küçük destanlar şeklinde sözlü gelenekten derlenip yazıya geçirilmiş olan epik eserleri de vardır. Bu destanlar sadece hacimleri bakımından farklılık gösterirler. Küçük destanları konularına ve karakterlerine göre kahramanlık ve sosyal konulu destanlar olarak ikiye ayırabiliriz. Bilindiği gibi, sosyal destanlarda savaş konusu güncel hayata göre daha az yer almaktadır. Bu tür destanlarda hikâye etme, diyalog, monolog gibi anlatım yöntemleri çok kullanılmıştır. Bununla birlikte çeşitli kafiyelerin yer almasıyla küçük destan metinleri, akıcılığıyla kopuz eşliğinde söylenmeye daha elverişlidir. Anılan özellik(ler), bu tür destanların ilgi çekiciliğini, kulağa hoş gelmesini arttırarak eserin fikrî ve edebî seviyesini yükseltir.

Kırgız kahramanlık destanlarına; Er Töştük, Coodarbeşim, Kurmanbek, Canış ve Bayış, Şırdakbek, Er Tabıldı, Canıl Mirza ve Er Soltonoy örnek olarak verilebilir. Sosyal konulu destanlara ise; Sarıncı Bököy, Olcobay ile Kişimcan, Kedeykan, Ko-

cocaş, Mendirman ve Ak Möör destanlarını örnek verebiliriz.

Mendirman, Kırgızların destan geleneğinde kendine özgü bir yere sahiptir; Kırgız boylarının iç ve dış ilişkilerini, sosyal hayat tarzını dile getiren destansı şiir (epik poem) sayılır. Eser, destan geleneğine uygun olarak baş kahramanın ismi ile adlandırılmış olup nesir ve nazım karışık olarak söylenir. (Caynakova vd. b:1)

Mendirman destanının bilinen iki nüshası bulunmaktadır. Birinci nüsha büyük Manasçı Şapak İrismendeyev'den 1939 yılında araştırmacı Esenbayev Keldibek tarafından yazıya geçirilen hacimli bir nüshadır.¹ İkinci nüsha ise; 1941 yılında halkbilimci İbrayım Abdırakmanov'un Kaydu adında bir ihtiyardan yazıya geçirdiği bir miktar malzemeye dayanmaktadır.² Bu destana ait halk nüshası, aslında Kasımalı Cantöşöv tarafından üzerinde çalışılıp yayımlanmıştır. İbrayım Abdırakmanov'un belirttiğine göre Mendirman destanı Bokkötön adlı büyük kopuzcunun ezgisiyle söylenmiştir. Şapak İrismendeyev'in nüshası, baştan sona kadar aynı el yazısı ile çok küçük Lâtin harfleri ile yazılmış bir nüshadır. Bu nüsha çok hacimli olup olayların düzenliliği ve anlatım biçimiyle dikkati çekmek-

* Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili Doktora Öğrencisi.

tedir. Bu nedenle bu nüsha eksiksiz nüsha olarak nitelendirilmektedir. (Caynakova vd.1998a: 219-220)

Şapak İrismendeyev 1863 yılında Koçkor vadisinde bulunan Uzun Bulak köyünde doğmuş ve 1956 yılında ölmüştür. Ş. İrismendeyev Kırgızlar arasında büyük Manasçı olarak bilinmektedir. Halk arasında büyük Manasçılar olarak bilinen Balık, Naymanbay, Akılbek, Sağımbay gibi büyük ustalardan eğitim almış ve onların edebî geleneğini koruyan gerçek Manasçılardan biri olmuştur. Köydeki hocalardan okuma yazma öğrenmiştir. 1935-1948 yılları arasında Şapak İrismendeyev'den Manas'ın üç bölümü ile sözlü halk edebiyatı eserlerinin başka örnekleri de yazıya geçirilmiştir. (Caynakova vd.b:2)

Mendirman destanının yazıya geçirildiği ortam, şartlar ve onu yazan Esenbayev Keldibek hakkında sağlam bilgiler bulunmamaktadır. Çünkü, Mendirman'ı yazan kişi kendisi hakkında hiçbir bilgi bırakmamıştır. Bununla birlikte zamanında yazıya geçirilmiş olan Mendirman destanı sözlü halk edebiyatının bilinen bir örneği olarak araştırmacıların dikkatlerinden kaçmamış ve 1989 yılında Halk Edebiyatı serisinin 7. cildinde Bağış Destanı ile birlikte yayımlanmıştır.³ Ayrıca bu nüshaya göre kısa sayılan ve ihtiyar Kaydu'dan yazıya geçirilen malzemelerde de destana ait konuların açıklıkla işlendiği gözlenmektedir. Bununla birlikte destan kahramanlarının isimlerinin aynı oluşu, karakterlerinin benzerliği eldeki nüshaların özünün aynı kaynaktan geldiğini açıkça göstermektedir.

İhanete, çekememezliğe, adaletsizliğe karşı mücadele, destanın esas konusunu oluşturur. Destanda, Mendirman gibi her zaman halkın mutluluğu ve refahı için hayatını feda eden, cesur, gerçek bir yiğidin bulunmasının gerekliliği vurgulanmaktadır. Destanda Kalmukların baskılarına karşı yapılan mücadeleler yer alsın bile; Kırgızların kendi aralarındaki birliğin dağıldığı zamanlarda akrabalar arasında zorlaşan insan ilişkilerinin yansması daha da ürktürücüdür.

Kırgızların küçük destan geleneğine göre kahraman, çok eşli evlilikte bir annenin tek çocuğudur ve babasının diğer eşle-

rinden olan kardeşleri ona karşı düşmanlıkta birleşerek onu yalnız bırakırlar. Fakat onların içlerinden birisi mutlaka yalnız olan kahramana yardım eder. Mendirman da Adık Han'ın eşlerinden birinin tek oğludur. Onun karşısında bulunan kardeşlerinden sadece en büyüğü Asıl, Mendirman'ın tarafına geçer ve ona yardım eder. Asıl, Mendirman'ın karısı Kanış'ın, soylu olmadığını da önceden sezip kendisine ilk o söyler. Bilindiği gibi Kırgızların Manas başta olmak üzere kahramanlık destanlarında temel epik çatışmalardan birisini akrabalar arasındaki çatışmalar oluşturur. Destan ataerki toplum yapısının hüküm sürdüğü zamanlara ait olan tarihi, toplumsal gerçekleri de yansıtır. Demek ki küçük destanlarda da yaygın bir şekilde yer alan akrabalar arası çatışmalar anlatımı; Kırgız boyları arasındaki sosyal sorunların ve kavgaların uzunca bir süre varlığını koruduğunu göstermektedir. Geleneksel olarak destan kahramanı, her zaman halkın sevdiği biridir. Bu yüzden onun cesaretini, kahramanlığını abartarak olağan dışı şekilde tasvir etmek doğal bir olaydır.

Sosyal içerikli destanlarda ise destan kahramanları gerçeğe daha yakın dururlar. Camış-Bayış destanında Bayış, suda boğulmayan, ateşin yakmadığı bir destan kahramanıdır. Mendirman onun aksine, olağanüstü güçleri ile değil; kendi zekâsı ve becerikliği sayesinde düşmanlarını yener. Meşhur Kırgız destanlarında Kanıkey, Ayçürek, Zulayka, Ayganış gibi kadınlar, baş kahramana yoldaş ve ona destek olan, yardım eden, akıllı, gerekirse eline silâh alan asker kadınlar olarak tanıtılırlar. Bununla birlikte Akılay, Çaçıkey, Şırdakbek'in karısı Suluubek (Erke) ise; akılsız, hafif, sadece günlük eğlencesini düşünen uzağı göremeyen kadınlardır. Bu kadınlar kocalarına yardım etmeyerek tam tersine onların büyük felâketlere uğramalarına sebep olurlar. Destanda çok kısa bir şekilde geçmesine rağmen Mendirman'ın karısı Kanış böyle nitelendirilmiştir. Çünkü daha eserin başında onun karakterinin olumsuz tarafları anlatılır. Bütün nüshalarda Kanış'ın, eşine sadık olmadığı ortaya çıkar ve ölüm cezasına çarptırılır. Diğer nüshalarda da Kanış'ın karakteri bu şe-

kilde anlatılarak sonu acı bir trajedi ile sonuçlanır. Mendirman'ın zaferi destanın sonunda bir kez daha vurgulanır. Mendirman destanında geçen savaş iki taraflı olduğu için Mendirman'ın düşmanları da iki çeşittir. Birincisi, kendi içlerinden çıkan düşmanlar; kardeşleri ve hayat arkadaşı olan karısıdır. Diğer düşmanları ise, Kuydalı, Kaldama, Kontacı, Çeyren adlı Kalmuk hükümdarları, tarihi gerçek düşman temsilcileridir. (Çaynakova vd b: 5)

Mendirman'da, Kırgızların dış düşmanları olan Kalmuklarla mücadeleleri ikinci planda kalmakta ve Kırgızların aralarındaki iç çatışmaları ön planda yer almaktadır. Mendirman'da, Canıl Mirza destanındaki kahraman Kırgız kızının mücadelelerinin aksine; kötülüklerin baş sorumlusu olarak destan kahramanı Mendirman'ın karısı Aykanış gösterilir. Bu düşünce, destanda geçen "*Kadın degen it eken, İçten cegen kurt eken.*" (Kadınlar it gibidir; içten yiyen kurt gibidir.) atasözüyle de güçlendirilir.

Mendirman destanı bir çok ustanın elinden geçip, muhafaza edilerek günümüze kadar ulaşmış Kırgızların önemli sözlü edebî eserlerinden biridir.

Mendirman destanın konusu kısaca şöyle gelişir: Adık Han'ın dokuz oğlu vardır. Mendirman, Adık Han'ın eşlerinden birinin tek oğludur. Kardeşleri Mendirman'ı istemezler ve aralarında anlaşarak onu öldürmeğe karar verirler. Fakat Mendirman'ın en büyük ağabeyi Asıl, bu planı öğrenir ve Mendirman'a haber vererek onu kurtarır. Mendirman bu olaydan sonra eşi Kanış'ı (veya Aykanış) da yanına alarak yurdunu terk eder. Uzun bir yolculuktan sonra Adıl Han'ın ülkesine varır. Adıl Han'ın huzuruna çıkar ve kendini tanıtır. Bunun üzerine Adıl Han kendisine hizmet etmesini ister. Mendirman bu teklifi kabul eder ve gece gündüz çalışarak Adıl Han'a hizmet eder. Adıl Han'ın ülkesinde huzur ve refah artar. Mendirman, yaptıkları sebebiyle halkın sevgisini kazanır.

Bir gün büyücü bir kadın Mendirman'ın eşi Kanış'ın güzelliğini anlatarak Adıl Han'ı Kanış'la evlenmeye ikna eder. Büyücü kadın Adıl Han ile Kanış'ı birbirlerine yakınlaştırmak için elinden

geleni yapar ve Kanış'ın da aklını çeler. Kötü kadın yaptığı bu iş karşılığında genç bir erkekle evlenmek istediğini söyler. Adıl Han yaşlı kadının bu isteğini yerine getirir. Aradan uzunca bir süre (on yıl) geçmesine rağmen Adıl Han Kanış'la evlenemez. Adıl Han bir çözüm bulmak için halkın büyüklerine danışır. Danıştığı bilge bir kişi Mendirman'ın karısı Aykanış'a birini yollayarak onun ne düşündüğünü öğrenmek ister. Aykanış kendisine gelenlere kocası hakkında yalanlar söyleyerek onu kötüler ve gönlünün Adıl Han'da olduğunu söyler. Bunun üzerine Adıl Han yaptığı onca iyiliği sebebiyle Mendirman'ı öldürmeye kıyamaz fakat onu çok zor, ölümcül bir yolculuğa göndermeye karar verir. Mendirman'ı huzuruna çağırtan Adıl Han, kendisi için bu tehlikeli yolculuğa çıkmasını ister. Mendirman, Adıl Han'ın eşi Aykanış'la evlenmek niyetinde olduğunu anlar ve bunun üzerine Adıl Han'a serzenişte bulunarak uzun uzun konuşup içini dökerek bu haksızlığa karşı koyar. Gerçekleri öğrenen Adıl Han yaptıklarına pişman olur. Bu olanların sorumlusu olarak büyücü kadını öldürtür. Mendirman'a ihanet eden karısı Kanış'ı da öldürterek cezalandırır. Adıl Han olanlardan sonra tek kızı Bilerik'i Mendirman'la evlendirip tahtını tamamen ona bırakır.

Gençlik yıllarının büyük bir bölümünü halkından uzakta geçiren Mendirman sonunda istediği hayat tarzına ulaşsa da destan için bu olaylar yetersiz kalır. Mendirman hayatı boyunca kendi halkını düşünen bir halk kahramanı olduğu için yurduna dönüp halkına hizmet etmesi gereklidir. İçerden kardeşlerinin, dışardan da Kalmukların baskılarından kurtulmaya çalışıp dağlara sığınarak fakirlik içinde günlerini geçirmekte olan bir avuç Kırgızın durumu, onun aklından hiçbir zaman çıkmaz. Bu yüzden Adıl Han'dan gitmek için izin ister. Bir zamanlar yurdundan ayrılmak zorunda kalan Mendirman, şimdi gerçek bir destan kahramanı sıfatıyla binlerce askeri yanına alarak yurduna döner. Mendirman yurduna döndüğünde halkın göç ettiğini ve bir kısmının da açlıktan öldüğünü öğrenir. Ağabeyi Asıl da Mendirman'ı bekleyen, onunla aynı düşünceyi paylaşan iyi niyetli kardeşi olarak gösterilir. Men-

dirman, Kırgız halkını tekrar yurduna yerleştirir ve ağabeyi Asıl'ı da hanlık tahtına oturtur. Böylece Kırgız halkı huzur ve refaha kavuşur. Bir yıl sonra Adıl Han vefat eder. Mendirman düşman ülkelerine, Kalmuklara seferler düzenler ve düşmanlarını mağlûp eder.

Mendirman Destanında Geçen Atasözleri

Burada, destanda tespit ettiğimiz ve başka kaynaklarda göremediğimiz ya da başka şekillerde geçen atasözlerini veriyoruz.

Toğuz börü bir koydu talasa tarbın koyobu?

“Dokuz kurt bir koyunu yese, leşini bırakır mı?”

Er eşiği som temir, eritmekke hüner kerek.

“Er eşiği, kapısı som demir gibi zor ve zahmetlidir; evlenen bir kadın onu eritmek için yani, iyi bir hanım olabilmesi için çok hünerli ve çalışkan olmak zorundadır.”

Obozger cakşı, han cakşı; katın cakşı, er cakşı.

“Vezir iyiye han da iyi olur; hanımı iyiye erke de iyi olur.”

Bu atasözü başka kaynaklarda “Vazir cakşı, kan cakşı, ayal cakşı, er cakşı” şeklinde geçmektedir.⁴

Kadın degen it eken, içten cegen kurt eken.

“Kadınlar it gibidir; içten yiyen kurt gibidir.”

Tuyağı bütün tulpar çok, kanatı bütün şumkar çok.

“Toynağı sağlam savaş atı yoktur; kanatı sağlam doğan yoktur.”⁵

Mendirman destanı; edebî, folklorik unsurlar ve dil özellikleri bakımından yeni araştırmalara konu olabilecek önemli bir kaynak eser niteliğindedir.

NOTLAR

¹ Manas ve Güzel Sanatlar Akademisi Milli Merkezi, El Yazmaları Bölümü. No: 57

² Manas ve Güzel Sanatlar Akademisi Milli Merkezi, El Yazmaları Bölümü. No: 99

³ Bağış-Mendirman, Dr. Aynek Caynakova, Al Adabiyatı Seriyasının 7. Tomu, Red. Prof. A. Akmataliyev, Bişkek, 1998

⁴ Usupbekov, Şarşeke, Kırgız Makal-Lakapları, Firunze, 1982; Ahmet Güngör, Asel Cailova

Güngör, Kırgız Atasözler, Engin yay., Ankara, 1998, Kırgız Atasözleri, Ülkü Çelik Şavk, Kırgız Atasözleri, TDK, Ankara, 2002

⁵ Ahmet Güngör ve Asel Cailova Güngör'ün, Kırgız Atasözleri kitabında bu atasözü Türkiye Türkçesine, “Zürriyetli tulpar yok, kanadı sağlam şahin yok” şeklinde aktarılmıştır. Bkz s. 316

KAYNAKLAR

Abdulbayev, E., İsayev D. 1969, *Kırgız Tilinin Tüştürdümö Sözdüğü*, Mektep, Firunze

Caynakova, Aynek, a, Akmataliyev, Abdildacan, Mendirman, *Şapak İrismendeyev Varyantı*, Bişkek, ?

_____, Aynek, 1998 b, Bağış-Mendirman, Al Adabiyatı Seriyasının 7. Tomu Red. Prof. Abdildacan Akmataliyev, Bişkek.

Çelik Şavk, Ülkü, 2001, *Kırgız Atasözleri*, Ankara, Türk Dil Kurumu

Ercilasun, Ahmet Bican (vd) 1991, *Karşılaş-tırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I-II*, Ankara, Kültür Bakanlığı

Kasapoğlu Çengel, Hülya. 1998, “Kırgız Türkleri Edebiyatı” Türk Dünyası El Kitabı (Türkiye Dışı Türk Edebiyatı), C. 9, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Kırgız Sovyetlik Sotsialistik Respublikası-Entsiklopedya, 1983, Frunze

Köse, Nerin, 1998, *Araştırmalar I-II*, Ankara, Milli Folklor

Gürsoy Naskali, Emine, 1996, *Yirminci Yüzyıl Kırgız Şiiri*, Türk Dil Türk Şiiri Özel Sayısı 5, Ankara

Osmanova, Cüzükan-Konkobayev, Kadıralı-Caparov, Şeralı, 2001, Kırgız Tilinin Frazеologiyahık Sözdüğü (Kırgız Dilinin Deyimler Sözlüğü) Bişkek, Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Öner, Mustafa, 1998, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara, Türk Dil Kurumu

Öztürk, Ali Özgün, 2003, *Kırgız Türklerinin Mendirman Destanı Transkripsiyon, Aktarma, Gramatikal Dizin*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

Pekacar, Çetin, 1995, *Pamir (Afghanistan) Kırgız Türkleri Ağzı*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi

Türkmen, Fikret, 1995, *Manas Destanı Üzerine İncelemeler (Çeviriler I-II)*, Ankara, Türk Dil Kurumu

Usupbekov, Şarşeke, 1982, *Kırgız Makal-Lakaptarı*, Firunze

Yıldız, Naciye, 1995, *Manas Destanı (W. Radloff) ve Kırgız Kültürü İle ilgili Tespit ve Tahliller*, Ankara, Türk Dil Kurumu

Yudahin, K.K. 1965, *Kırgızça Orusça Sözdük*, M. Sovetskaya Ensiklopedya, C. Moskva

Yudahin, K.K. 1998, (Tercüme: Abdullah Taymas) *Kırgız Sözlüğü I-II*, Ankara, Türk Dil Kurumu